

*Леся Павлівна Татомир,
аспірант інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України*

ОСОБЛИВОСТІ ПРЕДМЕТА ТА ІНСТАНЦІ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ПІДЛІТКІВ І СТАРШОКЛАСНИКІВ

Важливим напрямком вивчення розвитку відповідальності у дітей підліткового і старшого шкільного віку є з'ясування особливостей її предмета у залежності від визначення його актуального та потенційного змісту.

Предмет відповідальності розглядається як сукупність різноманітних зовнішніх і внутрішніх соціально-психологічних, духовних і матеріальних потребностей та інтенцій, які особистість реалізує у своїй життєдіяльності (5, 248). Він визначається такими параметрами, як зміст та обсяг. Зміст включає в себе обов'язки, завдання, доручення людини, дотримання нею норм. Обсяг виявляється у складності та кількості доручень, обов'язків, які виконує особистість.

Актуальний зміст предмета відповідальності – це ті обов'язки, завдання, доручення, які стоять перед школярами і які вони виконують. Але як зазначав С.Л.Рубінштейн (4, 376) людину, як особистість, характеризує не тільки те, що вже склалось і реально функціонує в її психіці, але і те, що утворює сферу можливостей розвитку. Тому важливо визначити потенційний зміст предмета відповідальності. Це ті обов'язки, завдання, доручення, які підлітки та старшокласники могли б виконувати при наявності необхідних умов, тобто це та зона, в яку особистість вступає, перетворюючи її в актуальну, або, використовуючи вираз Л.С.Виготського, це «зона найближчого розвитку». Співвідношення потенційного та актуального дозволяє розглядати особистість не тільки через характеристику уже складених, сформованих якостей і особливостей, а в її динаміці та розвитку (1,67):

З метою вивчення особливостей предмета відповідальності підлітків та старшокласників ми проводили спостереження, бесіди з школярами, уточнюючі співбесіди та інтерв'ю з класними керівниками, а також анкетування. Для анкети ми підібрали наступні

запитання: «За що Ви відповідаєте у своєму житті?», «За що відповідають ваші ровесники?», «За що Ви вважаєте себе відповідальними?».

За основу аналізу результатів дослідження ми взяли класифікацію сфер прояву відповідальності, яка включає: систему «Я-інші» (міжособистісні стосунки та взаємодія з іншими); життєвиявлення та самоствердження «Я» у праці, пізнанні, матеріальному житті; відповідальність за інших людей і групи (діти, родичі, сім'я тощо), відповідальність за функціонування, становлення та саморозвиток «Я» (5, 248).

Предмет відповідальності дітей підліткового та старшого шкільного віку розглядався нами у трьох аспектах. По-перше, виділялась домінуюча сфера прояву предмета відповідальності у підлітків і старшокласників; по-друге, простежувалась вікова динаміка обов'язків, завдань, доручень, що входять у кожну з цих сфер; по-третє, виявлялись потенційні можливості школярів у реалізації предмета відповідальності та визначалась його «зона найближчого розвитку».

Аналіз результатів дослідження дав можливість встановити тенденції розвитку предмета відповідальності підлітків та старшокласників.

Найбільш значущою сферою відповідальності підлітків є сфера життєвиявлення та самоствердження «Я» (42%), що відповідає новоутворенням цього віку. 35% підлітків відповідають за сферу «Я-інші». Найменш вираженою у цьому віці є сфера функціонування, становлення та саморозвитку «Я» (7%).

У старшому шкільному віці змінюється структура предмета відповідальності. Обов'язки, завдання, доручення старшокласників переважно пов'язані зі сферою «Я-інші» (міжособистісна взаємодія та стосунки з іншими (44%)). Менш вираженою є сфера життєвиявлення та самоствердження «Я» у праці, пізнанні, матеріальному житті (40%). Найнижче місце в структурі предмета відповідальності старшокласника займає сфера функціонування, становлення та саморозвитку «Я» (13%).

Таким чином, обов'язки, завдання, доручення підлітків та старшокласників пов'язані з різними сферами життєдіяльності, але їх вираженість на кожному з цих етапів життя неоднакова. Домінуючою у підлітків виявилась сфера життєвиявлення та самоствердження «Я»,

що пояснюється прагненням підлітка відчутти себе дорослим, а у старшокласників – сфера «Я-інші». Переважання цієї сфери прояву відповідальності у старшокласників пов'язано, на наш погляд, з бажанням реалізувати себе, виявити свої можливості, вміння, навички, свої моральні переконання у міжособистісній взаємодії та стосунках з іншими людьми. В обох вікових групах перед школярами рідко ставляться обов'язки, завдання, доручення, що стосуються відповідальності за інших людей, групи, і в поодиноких випадках – за функціонування, становлення та саморозвиток «я». Разом з тим, остання у старшокласників виражена дещо менше, ніж у підлітків.

Тепер розглянемо вікову динаміку обов'язків, завдань, доручень, що входять в кожну з названих сфер.

Аналіз результатів дослідження предмета відповідальності у сфері «Я-інші» показує, що більшість обов'язків підлітків та старшокласників пов'язані з дотриманням моральних норм, допомогою батькам, старшим, але у старшому шкільному віці ставляться вони перед школярами значно частіше. Особливо це стосується дотримання моральних норм. У порівнянні з підлітками значно більша кількість старшокласників вважає себе відповідальною за добрі стосунки з оточуючими.

У сфері життєвиявлення та самоствердження «Я» кількість учнів, що відповідають за навчання, за свої вчинки, поведінку, спосіб життя суттєво не змінюється з віком. Проте у старшокласників збільшується обсяг обов'язків. 10% школярів цього віку вказують на відповідальність за життєве самовизначення, тоді як серед підлітків ми не виявили жодного, хто б мав такий обов'язок. Крім того, у ранньому юнацькому віці значно збільшується кількість учнів, які відповідають за вибір професії, що пов'язано з новоутворенням віку, потребою у самовизначенні.

У сфері відповідальності за інших людей та групи більшість обов'язків підлітків і старшокласників пов'язані зі стосунками в класі, благополуччям сім'ї. Вони майже не змінюються з віком. У старшому шкільному віці помітно збільшується кількість учнів, що вважають себе відповідальними за виховання інших. У цей період життя появляється новий обов'язок – відповідальність за розвиток своєї держави.

Як зазначалося вище, обов'язки старшокласників значно частіше, ніж підлітків, пов'язані зі сферою функціонування,

становлення та саморозвитку «Я», хоч в обох вікових групах вона найменш виражена. Разом з тим, і тут з віком відбуваються помітні якісні зміни. Так, обов'язки підлітків переважно стосуються фізичного розвитку сили волі. Домінування обов'язку щодо свого фізичного розвитку пов'язане з відкриттям підлітком свого «Я», зокрема фізичного, а щодо сили волі – з прагненням довести собі та оточуючим свою дорослість. У старшому шкільному віці значно зменшується кількість учнів, що відповідають за ці обов'язки. Обов'язки школярів переважно пов'язані із розвитком своєї особистості, духовним та інтелектуальним розвитком. Появляється обов'язок, пов'язаний з самовихованням.

Одержані дані вказують на те, що у старшому шкільному віці відбувається зміна структури предмета відповідальності, розширення і ускладнення обов'язків, доручень, завдань, які одночасно чи послідовно реалізують особистість.

Для виявлення потенційних можливостей школярів, стосовно предмета відповідальності ми проводили бесіди з школярами, спостереження, а також запропонували продовжити речення: «У своєму житті я б міг (могла) в майбутньому відповідати за ...». Підлітки та старшокласники спонукались до виходу за межі актуального предмета відповідальності, розкриваючи, таким чином, перспективи свого найближчого розвитку. Аналіз результатів дослідження показує, що їх можливості переважно пов'язані з сферою життєвиявлення та самоствердження «Я» і функціонування становлення та саморозвитку «Я». Школярі вважають, що можуть відповідати за свій спосіб життя, за вибір професії. Кількість старшокласників, що вказали на можливість виконувати ці обов'язки, значно більша, ніж підлітків. Це вказує на те, що потенції школярів щодо виконання обов'язків, завдань, доручень відбивають найбільш актуальні потреби кожного віку. Так, збільшення кількості старшокласників, які вважають себе здатними відповідати за вибір професії, за свій спосіб життя пов'язано з тим, що в старшому шкільному віці на перший план виступає потреба у життєвому та професійному самовизначенні.

Старшокласники вважають, що вони можуть працювати на рівні з дорослими, прогнати себе самостійно, заробити гроші. Звернемо увагу на те, що у підлітків ми не зафіксували жодного випадку щодо зароблення грошей.

У сфері функціонування, становлення та саморозвитку «Я» можливості дітей підліткового і старшого шкільного віку пов'язані з інтелектуальним розвитком, самовдосконаленням, самовихованням. Старшокласники вважають себе здатними відповідати за підготовку до реалізації своїх життєвих планів. Підлітки на таку можливість не вказують.

Загалом підлітки та старшокласники визначають зміст своєї відповідальності, виходячи із уявлень про можливості прояву самостійності. Порівняння реальних обов'язків школярів та їх можливостей показує, що низка позитивних потенцій у сфері функціонування, становлення і саморозвитку «Я» не відповідає способу їх життя. Це виявляється у протиріччі між потенційними можливостями учнів підліткового і старшого шкільного віку та їх наявними обов'язками. Так, школярі вказують на можливість відповідати за самовиховання, саморозвиток, самовдосконалення, за підготовку себе до реалізації своїх життєвих планів, але в реальному житті такі обов'язки ставляться перед ними дуже рідко, а інколи й обмежується поле їх відповідальності у цьому напрямку. Дорослі нерідко недооцінюють можливості підлітків та старшокласників, зокрема, це стосується сфери функціонування, становлення та саморозвитку «Я».

Отже, реальні обов'язки підлітків та старшокласників і їх уявлення про те, за що вони могли б відповідати, не збігаються. Це, безумовно, перешкоджає формуванню такої особистісної якості, як відповідальність. Виявлена нами потенційна сфера щодо предмета відповідальності вказує на напрям його розвитку, «зону найближчого розвитку». Розвиток предмета відповідальності дітей підліткового та старшого шкільного віку повинен йти у напрямку розширення сфери функціонування, становлення та саморозвитку «Я». Співвідношення актуального та потенційного предмета відповідальності необхідно враховувати у виховній роботі зі школярами.

Важливим елементом структури відповідальності особистості є її інстанція. З'ясування її особливостей має важливе значення для розвитку відповідальності. Інстанція відповідальності – це орган контролю за діяльністю та поведінкою особистості. Якщо відповідальність виступає засобом зовнішнього контролю і зовнішньої регуляції діяльності та поведінки особистості, то таку інстанцію називають зовнішньою. У її ролі може виступати суспільство, група,

конкретна людина. На думку К.Муздибаєва (2,15) центральна тенденція еволюції відповідальності проявляється у виникненні додаткового внутрішнього механізму контролю. Таким чином, особистість у своєму розвитку повинна пройти шлях від простого виконавця до активного суб'єкта. Наслідком цього є перенесення інстанції, перед якою суб'єкт несе відповідальність, із зовнішнього рівня на внутрішній. Стаючи активним суб'єктом діяльності, людина відповідає за свої дії перш за все перед собою. Якщо особистість чинить відповідально під впливом внутрішнього контролю (самоконтролю) і внутрішньої регуляції (саморегуляції) своєї діяльності, виконує необхідне за власним бажанням, свідомо і добровільно, то таку інстанцію відповідальності називають внутрішньою. У її ролі виступає власна совість, яка функціонує як суто внутрішній регулятор, як певна грань свідомості. Саме вона є тим цензором, що постійно нагадує про недопустимість деяких бажань, взаємин і способів поведінки. Як зазначає Н.І.Рейнвальд, поняття совісті ставить акцент саме на оцінці збігання чи незбігання реальної поведінки людини з вимогами обов'язку. Відсутність виконавського підкріплення при неузгодженості цих даних виявляється у людини з високо розвиненою відповідальністю сильним додатковим спонуканням, яке підсилює діяльність в необхідному напрямку (3,156).

Кількість інстанцій, перед якими несе відповідальність людина, досить велика. Вона, в першу чергу, залежить від багатогранності соціальних відносин, в які вступає індивід. Для з'ясування особливостей інстанції, перед якою несуть відповідальність підлітки та старшокласники, ми проводили спостереження, бесіди, анкетування. Аналіз результатів дослідження показав, що переважаючою інстанцією відповідальності в обох вікових групах є батьки, вчителі. Підлітки вказали також на відповідальність перед друзями, однокласниками, старшими людьми та перед державою. Вони становлять зовнішню інстанцію відповідальності. Крім того, 24% підлітків вказали на відповідальність перед власною совістю.

У старшому шкільному віці кількість зовнішніх інстанцій, перед якими несуть відповідальність школярі, розширюється. Появляється нова інстанція відповідальності – відповідальність перед законом, перед народом України, перед Богом. З віком зростає роль власної совісті як інстанції, що спонукає до відповідальності.

Для узагальнення результатів дослідження ми виділили три групи школярів: для яких характерна лише зовнішня інстанція відповідальності; лише внутрішня; одночасно зовнішня і внутрішня. У дітей підліткового та старшого шкільного віку переважає зовнішня інстанція відповідальності. Але разом з тим помітна тенденція до зниження її значущості з віком.

Аналіз отриманих даних показує, що з віком відбувається поступове перенесення інстанції відповідальності із зовнішнього рівня на внутрішній, тобто її інтеріоризація, що свідчить про те, що відповідальність «для інших» перетворюється у відповідальність «для себе», стає внутрішньою якістю.

Таким чином, рівень розвитку відповідальності особистості тісно пов'язаний зі особливостями її предмета та інстанції, які необхідно враховувати у виховній роботі з школярами.

Аналіз психолого-педагогічної літератури та власні дослідження дозволили нам виділити шляхи розвитку предмета та інстанції відповідальності у дітей підліткового та старшого шкільного віку:

1. Необхідно спрямовувати школярів на осмислення та вибір предмета відповідальності. З цієї метою потрібно спонукати підлітків та старшокласників до вербалізації особистісних смислів конкретних обов'язків, завдань, доручень. При цьому можливе використання таких методів, як стимулювання, підбадьорення, контроль, оцінка.

2. Не тільки постійно розширювати і ускладнювати обсяг завдань, обов'язків, доручень школярів, а й ставити перед ними нові, більш складні, ніж давались до цього часу, завдання, добиватись максимального напруження сил підлітків та старшокласників у процесі їх виконання.

У виховній роботі слід враховувати співвідношення актуального і потенційного у розвитку особистості, необхідно, щоб школярі виходили за межі актуальної необхідності в потенційну. При цьому важливо надавати їм більше самостійності, вселяти впевненість у своїх силах, поступово надавати їм «дорослі функції», але й ставити до них відповідні вимоги. Це сприятиме самостійному покладанню на себе відповідальності у майбутньому.

3. Орієнтувати школярів не тільки на результат використання завдання, обов'язку, доручення, а й на сам процес. При цьому особливу увагу слід звертати на вибір засобів, необхідних для їх виконання. Проводячи бесіди з школярами, аналізуючи з ними

ситуації, необхідно підвести їх до висновку, що мета не завжди виправдовує засоби.

4. Важливо допомогти учневі усвідомити негативні тенденції у власній поведінці і діяльності, що не сприяють відповідальному виконанню завдання, обов'язку, доручення, накреслити шляхи їх подолання.

Для розвитку інстанції відповідальності підлітків та старшокласників, сприяння її інтеріоризації необхідно:

1. Сприяти усвідомленню школярами того, що проявляти відповідальність потрібно не для уникнення критики чи отримання похвали, а й з внутрішніх спонукань власного сумління.

2. Сприяти становленню моральних ідеалів, переконань, з якими особистість узгоджує свою поведінку. У випадку їх невідповідності у школяра виникають докори сумління, що свідчить про перенесення інстанції відповідальності із зовнішнього рівня на внутрішній.

3. Оптимально поєднувати суб'єктність та об'єктність школяра у педагогічній взаємодії, тобто необхідне розумне співвідношення між наданням самостійності дитині і керуванням її поведінкою.

4. Спонукати школярів до самооцінки, самоаналізу, рефлексії власної поведінки, її мотиваційних основ, а також усвідомлення її наслідків для інших людей.

5. Забезпечити проходження дітей підліткового та старшого шкільного віку через реальні життєві ситуації та обставини, що несуть у собі різноманітні моральні конфлікти, суперечності між різними смисловими рівнями.

Включати школярів у ситуації, в яких результати їх дій можуть вплинути на близьких їм людей, референтну групу.

Запропонований підхід до проблеми виховання відповідальності підлітків та старшокласників, який включає розвиток предмета та інстанції відповідальності поряд з розвитком когнітивного, емоційно-мотиваційного та поведінкового її компонентів, дає можливість на більш високому науковому рівні організувати виховний процес, розв'язати завдання цілісного виховання особистості школяра.

1. Артемьева Т.И. Взаимосвязь потенциального и актуального в развитии личности // В кн.: Психология формирования и развития личности. -М., 1981.
2. Муздыбаев К. Психология ответственности. - Ленинград, 1983.

3. Рейнвальд Н.И. Психология личности: Монография. – М., 1987.
4. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. – М., 1976.
5. Савчин М.В. Поняття про систему узагальненого предмета відповідальності особистості // Сучасна психологія в ціннісному вимірі. Т.2. – К., 1994.

Леся Татомир. Особливості предмета та інстанції відповідальності підлітків і старшокласників. Розглядається проблема розвитку предмета та інстанції відповідальності у дітей підліткового та старшого шкільного віку. Характеризуються особливості предмета відповідальності, визначається його «зона найближчого розвитку» на цих етапах життя. Описується специфіка інстанції відповідальності підлітків і старшокласників. Пропонуються шляхи впливу на розвиток предмета та інстанції відповідальності.

Леся Татомир. Особенности предмета и инстанции ответственности подростков и старшоклассников. Рассматривается проблема развития предмета и инстанции ответственности у детей подросткового и старшего школьного возрастов. Характеризуются особенности предмета ответственности, определяется его «зона ближайшего развития» на этих этапах жизни. Описывается специфика инстанции ответственности подростков и старшоклассников. Предлагаются пути влияния на развитие предмета и инстанции ответственности.

Lesya Tatomyr. The peculiarities of subject and instances of responsibility of teenagers and the senior pupils. The problem of the development of the subject and instances of responsibility of teenagers and senior pupils are considered in the article. The peculiarities of subject of responsibility are characterized. The zone of the nearest development of responsibility is determined. The specific features of instance of responsibility of teenagers and the senior pupils are described in the article. The ways of influence on the development of the subject and instance of responsibility are suggested.